

КИРОВОГРАДСЩИНА НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

СТАН ПРОБЛЕМИ ПЕРСПЕКТИВИ

Всеукраїнська
науково-практична
конференція

**Кіровоградська обласна державна адміністрація
Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України
Кіровоградський державний педагогічний університет
імені В.К. Винниченка**

**Всеукраїнська науково-практична
конференція
«Кіровоградщина на зламі
тисячоліть:
стан, проблеми, перспективи»**

Кіровоград –1999

Редакційна колегія

І.Ф.Курас, академік НАН України (голова)
Ю.А.Левенець, кандидат історичних наук (заступник голови)
В.О.Котигоренко, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.М.Майборода, доктор історичних наук
М.І.Панчук, доктор історичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
В.Ф.Солдатенко, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук
В.А.Войналович, кандидат історичних наук
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
Т.І.Бабак, кандидат історичних наук
В.М.Манакін, доктор філологічних наук
І.М.Перепелиця, кандидат історичних наук
М.О.Сухомлин, кандидат економічних наук
С.І.Шевченко, кандидат історичних наук

© Інститут політичних та
етнонаціональних
досліджень НАН України,
1999

ISBN 966-02-1284-4

В.Г.Грінченко

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ В 1917 – 1923 РР.

Після ліквідації самодержавного режиму на початку 1917 р. серед найпекучіших соціально-економічних питань, для України в цілому і Єлисаветградщини як сільськогосподарського краю зокрема, було аграрне питання. Станом на 1915 рік у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії (куди входила переважна частина території нинішньої Кіровоградської області) нараховувалось 1 млн.431,5 тис. дес.землі. З них тільки 593,5 тис.дес. або 41,4% надільної землі належало селянам, які становили переважну більшість населення повіту. 838 тис.дес. або 58,6% належали казні, церкві, поміщикам та іншим заможним власникам. На території повіту знаходилось 295 крупних поміщицьких володінь, що мали 339 тис.дес. землі. Бідноті, яка становила більшу частину селянських господарств, належало тільки 110,2 тис. дес. [1; 10]

Протягом 1917 р. вирішити аграрне питання належним чином не змогли ні Тимчасовий уряд, ні керівники Української національно-демократичної революції. Тимчасовий уряд не зважувався на глибокі соціально-економічні перетворення, відкладаючи їх до Всеросійських Установчих зборів. В Українській Центральній Раді також не вистачало рішучості вчасно взятися за реалізацію гострих соціально-економічних проблем, опираючись на народні маси. Вона не пішла назустріч прагненням селянства негайно почати аграрну реформу.

За таких умов в Україні почав набувати масового характеру селянський рух. Створювався також сприятливий ґрунт для більшовицької агітації. Більшовики пропагували вказівки квітневих тез Леніна про конфіскацію всіх поміщицьких земель і передачу їх у розпорядження місцевих рад. Аграрний рух досить яскраво виявився і на території Єлисаветградщини.

Як правило, в перші місяці після повалення царизму селянський рух, як і в цілому по Україні, був тут ще досить слабким і здебільшого не набрав одразу ж різко виражених радикальних форм. На початку 1917 р. під час весняної сівби селяни домагались передачі їм незасіяних поміщицьких земель, зниження орендних цін і т.ін. проте не обійшлося і без прямого захоплення поміщицьких земель, розгромів маєтків та насильства над їх власниками. Так, вже на початку березня 1917 р. жителі села Глодоси вигнали поміщиків,

і навіть присланий з Єлисаветграда загін міліції не зміг повернути поміщицьке майно його власникам [2; 543].

У квітні 1917 р. селяни Мощеної, Могильного та Салькового Гайсинського повіту Подільської губернії (нині територія Гайворонського району Кіровоградської області), захопивши насінницьке бурякове господарство поміщиці Ханенко, почали ділити між собою землі та реманент [3; 52]. Селяни Тишківки Єлисаветградського повіту вчинили напад на маєток Загорського. Поміщика було вбито, а майно розібрано [2; 256].

Під загрозою більшовицької агітації, розвитку аграрного руху, організації Рад селянських депутатів Тимчасовий уряд 21 квітня 1917р. видав закон про заснування земельних комітетів. У центрі був створений головний комітет, а на місцях – губернські, повітові та волосні. Головний комітет мав підібрати матеріал для земельної реформи і підготувати її проект для Установчих зборів. Створення земельних комітетів – один із засобів боротьби з селянським рухом. Але земельні комітети у волостях не виправдали надій Тимчасового уряду. До багатьох з них обирались представники трудящого селянства, революційно настроєні солдати, які повернулися з фронту, явочним порядком розширювались повноваження та права комітетів. Селяни використовували волосні земельні комітети як засіб «законного» оформлення свого наступу на поміщиків. Немало комітетів вдавались до рішучих дій, в тому числі і на Єлисаветградщині.

Влітку 1917 р. в селі Хмельовому було створено волосний земельний комітет, який відібрав у поміщика 700 дес. землі [2; 413]. У Малій Висці волосний земельний комітет, спираючись на бідняцькі маси, заарештував економа і управителя маєтку, взяв на облік всю землю. Земельний комітет Бандурівської волості виніс рішення про стягнення податків з поміщиків. 14 червня 1917 р. губернський комісар Тимчасового уряду у телеграмі головному управлінню у справах міліції повідомляв: «Землевласники Єлисаветградського повіту поставлені в безвихідне становище через агітацію і підбурювання безвідповідальних осіб і повне свавілля сільських та волосних комітетів» [2; 37-38].

Запізнілі намагання Центральної Ради в кінці 1917 – на початку 1918 рр. провести аграрну реформу цивілізованими методами, в рамках законності не сприймалися селянською біднотою, яка розцінювала їх як захист поміщиків і куркулів і була більш схильною до погромно-анархістських методів ліквідації поміщицького землеволодіння. Наміри Центральної Ради, спрямовані на збережен-

ня міцних високопродуктивних сільських господарств, вступала в суперечність з інтересами безземельних і малоземельних верств села, які прагнули до зрівняльного розподілу. Тому ленінський декрет про землю з його популістськими гаслами і обіцянками тотального перерозподілу поміщицької землі на користь найбідніших верств мав певний вплив і на українське селянство та сприяв встановленню в Україні радянської влади.

Аграрні перетворення у перший період радянської влади на Україні (кінець 1917 – початок 1918 рр.) почалися з поширення тут постановою I Всеукраїнського з'їзду Рад чинності декрету про землю. Дальшим його розвитком був декрет про соціалізацію землі, опублікований в лютому 1917 р. Положення декрету були покладені в основу рішень місцевої влади і затверджені II Всеукраїнським з'їздом Рад. У січні-лютому 1918 р. на Україні проходили повітові і губернські з'їзди Рад, на яких обговорювались питання про порядок поділу землі, про вирішення земельного питання в цілому. Визначальне значення для Єлисаветградщини мали рішення Херсонського губернського з'їзду селянських депутатів, який постановив, що «земельний фонд для негайного зрівняльного розподілу між трудовим населенням» утворюється з усіх нетрудових земель сільськогосподарського користування, за винятком «культурних» господарств, які не підлягають роздрібненню [4; 37]. У постановах майже всіх з'їздів зазначалось, що поділ є тимчасовим лише на 1918 р., до вироблення земельного закону в остаточній формі [4; 38].

Падіння радянської влади в результаті наступу німецьких військ перешкодило повному здійсненню поділу поміщицьких земель, а при гетьманщині відновилося поміщицьке землеволодіння.

Другий період радянської влади на Україні (перша половина 1919р.) характерний перетвореннями, які з самого початку були відмічені рисами «воєнного комунізму», що уже склався як система в Російській Федерації. У сфері земельної політики таке воєнно-комуністичне спрямування мало прагнення негайно перейти до державних і колективних форм господарювання на землі. Більшовики намагались зробити це навіть без попереднього розподілу поміщицької землі між селянами. Але для селян це було неприйнятним, про що свідчили і події на Єлисаветградщині.

В лютому 1919 р. у Єлисаветграді був скликаний повітовий селянський з'їзд Рад, якому слід було визначитись щодо використання колишніх поміщицьких земель. З цього приводу більшовики висловились за організацію комун. Проти виступили есери і добились прийняття своєї резолюції, згідно якої вся земля переходила в роз-

порядження земельних комітетів для розподілу між безземельним і малоземельним селянством. Стосовно колективних господарств у резолюції говорилось лише про доручення земельним комітетам «слідкувати за утворенням трудових артілей» і надавати їм «всіляке сприяння і допомогу» [5; 81. 1; 92-92].

В окремих селах Єлисаветградського повіту навесні 1919 р. були створені колективні господарства: комуни в селах Володимирівка, Казарня, Устинівка, артіль в селі Лелеківка та ін. [1; 111-115]. У Татарівській волості Єлисаветградського повіту в цей період налічувалося 10 радянських господарств [2; 43]. Однак ставлення з боку селянства до цих форм господарювання, незважаючи на радянську пропаганду, було переважно негативним, селяни не бажали вступати до комун, сподіваючись стати самостійними господарями. Зокрема, в газеті Єлисаветградської Ради «Известия» за квітень 1919 р. поряд зі схвальними повідомленнями про діяльність Володимирівської комуни, з висловами типу «комунари на роботу йдуть весело і охоче», зустрічаємо і протилежні повідомлення з деяких волостей: «На поміщицьких землях селяни сіяти будуть, але дуже бояться роботи в комунах» [1; 111, 113].

Відірвана від реального життя більшовицька політика у сфері аграрних відносин посилила тягар громадянської війни на Україні. Незабаром Єлисаветградщина, поряд з іншими територіями України, стала районом масового селянського антикомуністичного повстанського руху.

Утретє повернувшись в Україну на початку 1920 р., більшовики зосередили увагу на вирішенні аграрного питання. Ставилось завдання ліквідувати економічну могутність поміщиків, які були головною соціальною опорою білогвардійщини і завоювати прихильність селянства. 5 лютого 1920 р. Всеукрревком затвердив закон про землю, який передбачав передачу поміщицьких та інших земель, конфіскованих радянською владою у 1919 р. до рук трудящих селян без усякого викупу. Роз'яснюючи основні положення цього закону, елисаветградська більшовицька преса наголошувала: «Організовані в минулому році на поміщицькій землі радянські господарства безпосередньо переходять в користування селян, що потребують землі!... Форма землекористування визначається самим селянством» [6]. Навіть землі цукрових заводів могли частково передаватися в користування селянства за умови засіву їх цукровим буряком. Після передачі і відводу землі безземельним і малоземельним селянам вони самі за своїм бажанням могли визначати характер користування землею, тобто вести своє господарство в обшинній, подвірній, хутірській, артільній чи ко-

мунальній формі. З'їзд волосних ревкомів Єлисаветградського повіту в резолюції по земельному питанню у самому її кінці ненав'язливо висловлював побажання, щоб «з відома селян були утворені артільні господарства за згодою і вказівкою селян» [7].

У період 1920 і першої половини 1921 рр. колективізація сільського господарства Єлисаветградщини носила безсистемний характер. Як зазначала та ж більшовицька преса, землеробські артілі організовувались випадково, члени колективів за своїм майновим і соціальним положенням належали до різних верств населення, багато записувались в артілі для збереження землі, що належала їм раніше, інші – «заради шкурних і корисливих цілей» [8]. Останнє стосувалось, очевидно, тих землеробських артілей, які засновувались виключно з тією метою, щоб одержати позичку від держави, а потім розпадались. З літа 1921 року становище дещо поліпшилось. Були вироблені «програми з правильної колективізації і усунуті дефекти роботи» [7]. Після «чистки» були ліквідовані і розпались немало сільськогосподарських колективів. На кінець 1922 року у Єлисаветградському повіті існувало 66 артілей, у яких об'єднувалось до 700 селянських господарств з площею землі більше 2,5 тис. дес. [8] Так було в листопаді 1922 р., а на січень 1923 р. їх кількість зменшилась до 48 [9; 101].

У 1923 р., коли основні роботи по перерозподілу земельних ресурсів завершилися, основною фігурою в українському селі утвердився селянин-власник, що вів індивідуальне господарство.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917 – 1920 рр.): 36 док. і матер. – Кіровоград, 1957.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972.
3. Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. В 3 – х т. – Т.1. – К., 1967.
4. Історія селянства Української РСР. У 2 – х т. – Т.2. – К., 1967.
5. Годы борьбы. 1917 – 1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927.
6. Червоне село (Єлисаветград). – 1920. – 23 лют.
7. Там само. – 8 бер.
8. Красный путь (Єлисаветград). – 1922. – 26 листоп.
9. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.250. – Оп.1. – Спр.65.

ЗМІСТ

Сухомлин М.О. До 60-річного ювілею Кіровоградської області	3
Кізіон В.К. Система державного управління та місцевого самоврядування у козацько-гетьманській державі	10
Штефан В.Л. Адміністративно-територіальні зміни в Центральній Україні в XVIII – 30-х рр. XX сторіччя	22
Поляруш С.І. Благодійні товариства м. Єлисаветграда другої половини XIX – початку XX ст.	24
Босий П.В. Ділова активність та приватне життя Роберта і Томаса Ельворті — засновників Єлисаветградського заводу сільгоспмашин	27
Даценко Л.М. В.М.Никифоров — історик-краєзнавець	31
Марченко О.М. Міське самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст.	35
Антонов Ю.І. Основні етапи виробництва сільськогосподарських машин у регіоні (1874 – 1999 рр.)	40
Рябовол Л.Т. З досвіду опіки Єлисаветградським земством народної освіти повіту на межі XIX – XX ст.	45
Шевченко С.І. Документи Державного архіву Кіровоградської області з історії зарубіжних зв'язків краю 1900 – 1920 рр.	51
Цибуленко Л.О. Демократизація діяльності органів міського самоврядування на Півдні України у 1917 році	57
Грінченко В.Г. Аграрні перетворення на Єлисаветградщині в 1917 – 1923 рр.	63
Вівсяна І.А. Українські Січові Стрільці на Єлисаветградщині в 1918 – 1919 рр.	68

Соболь П.І. Діяльність Миколаївської ради об'єднаних українських організацій (грудень 1918 – березень 1919 рр.)	73
Біденко А.В., Біденко Н.І. Процеси відродження національних меншин у Зінов'ївській окрузі в 20 – 30-і роки ХХ століття	77
Степанов В.М. В.Нікітін – жертва сталінського терору	85
Постолатій В.В. Туга за диктатурою? (Репресії у Кіровоградському педінституті в 30-х рр.)	88
Житков О.А., Шевченко С.І. Кіровоградська область у 1939 році: період становлення	94
Серпокрилов В.М. Розвиток економіки Кіровоградщини в 1939 – 1998 рр.: звершення і надії	100
Бабак Т.І., Безтака П.М. Народознавчі джерела педагогічної творчості В.О.Сухомлинського	104
Чуланова О.Л. Молодіжні об'єднання Кіровоградщини в контексті їх соціокультурної діяльності	111
Шинкаренко Л.О. Проблеми та перспективи розвитку соціального захисту населення Кіровоградської області	116
Клюєнко Е.О. Соціально-політична ситуація у Кіровоградській області в оцінці громадської думки	122
Боса Л.Г. Кафедра українознавства у технічному вузі як лабораторія соціально-педагогічного проектування (досвід, перспективи)	127
Курзов Ю.П., Холяк В.В., Олійник Н.А., Ножнос М.М. Кіровоградський ПКІ «Грунтопосівмаш» на порозі третього тисячоліття	130
Босий О.Г. Обрядові предметні символи – носії архаїчного світогляду	

в традиційній культурі українців кінця ХХ ст. (регіональний аспект)	133
Олейник Н.А., Курзов Ю.П., Ножнов М.М., Холявко В.В. Внедрение энергосберегающих технологий возделывания сельхозкультур	140
Гайда Л.А. Актуальні проблеми функціонування та розвитку музеїв навчальних закладів Кіровоградщини	146
Орлик В.М. Проблеми соціалізації етнічних меншин Центральної України в 20-х роках ХХ ст. (на прикладі Зінов'ївської округи)	151
Литвин Сергій. Симон Петлюра та визначення політичного курсу Директорії УНР (кінець 1918 – початок 1919 рр.)	156
Горелов Микола. Українська державність в першій половині ХХ століття: ідеї, концепції, моделі	171
Моця Олександр. Росіяни і українці: початкову етапи формування народів	195
Шаповал Юрій. Московський період і смерть М.Грушевського (1931 – 1934): невідомі документи і факти	198
Рейзвіх Е.П. Інвестиційна привабливість Кіровоградщини	218
Рейзвіх К.Е. Моніторинг електоральної поведінки в практиці політичної комунікації	221
Кривошея В.В. Роль національної еліти в державотворчих процесах ХVІІ – ХХ ст.	229

Підп. до друку 23.09.1999. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Peterburg. Ум. друк. арк. 16.
Тираж 500 екз.

**Інститут політичних та етнопонаціональних
досліджень НАН України**